

Mieczysław Inglot

Polacy piszący na Kaukazie w pierwszej poł. XIX w. : materiały do zagadnienia

---

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 48/2, 538-551

1957

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MIECZYŚLAW INGLOT

POLACY PISZĄCY NA KAUKAZIE W PIERWSZEJ POŁ. XIX W.
MATERIAŁY DO ZAGADNIENIA *

Od średniowiecza łączył Polskę ze Wschodem, a więc i z Kaukazem, handel¹. Jak twierdzą jednak historycy, wzrastaniu stosunków handlowych nie towarzyszył w w. XV—XVIII równomierny wzrost stosunków polityczno-kulturalnych². Jakkolwiek emigranci z Armenii, jednej z przodujących krain Kaukazu, zamieszkiwali Polskę już od czasu podbicia Rusi Czerwonej przez Kazimierza

---

* Artykuł niniejszy stanowi możliwie wyczerpujące zestawienie twórczości literatów polskich piszących na Kaukazie w latach 1830—1850, w okresie najliczniejszych zsyłek Polaków na tamten teren. Autor starał się uwzględnić również równoległą w czasie twórczość pisarzy mniej lub wcale nie związanych z literaturą. Dla zachowania chronologicznej ciągłości artykuł zawiera omówienie twórczości pisarzy wcześniejszych, a w nielicznych wypadkach i późniejszych.

Autor opierał się przede wszystkim na następujących pracach: M. M i a n s a r o f, *Bibliographia Caucasia et Transcaucasica*. T. 1. Petersburg 1874—1876. — L. W i d e r s z a l, *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831—1863*. Warszawa 1934. Wykorzystał również następujące prace najwybitniejszego dziś znawcy historii Polaków na Kaukazie, J. R e y c h m a n a: 1) *Z przeszłości polsko-kaukaskiej*. *Wschód*, II, 1931, nr 1/2. — 2) *Kaukaz*. W książce: *Polska i Polacy w cywilizacjach świata*. T. 1. Warszawa 1939. — 3) *Wyjaśnienie zagadki zapomnianego poety-spiskowca*. *Twórczość*, X, 1954, nr 6. — 4) *Polacy w górach Kaukazu*. *Wierchy*, XXIII, 1954.

Cennych informacji bibliograficznych udzielił autorowi poza tym kustosz Bibl. Czartoryskich, dr T a d e u s z T u r k o w s k i.

Dla kilku periodyków, do których trzeba się było często odwoływać, wprowadzono następujące skróty: AT = *Athenaeum*, BW = *Biblioteka Warszawska*, GK = *Gwiazda [kijowska]*, RL = *Rocznik Literacki*, RU = *Rubon*. Jeżeli kolejne pozycje bibliograficzne mieszczą się w tym samym periodyku, autor przy pozycji następnej skraca oznaczenie źródła do koniecznego minimum (np. nie powtarza nazwy pisma, rocznika, niekiedy nawet numeru).

¹ B. B a r a n o w s k i, *Kaukaz*. W tomie: *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w.* Łódź 1950, s. 212.

² *Tamże*, s. 213.

Wielkiego, tzn. od pierwszej poł. XIV w., Polacy traktowali Kaukaz jedynie jako drogę tranzytową do Persji.

Charakterystyczny jest brak literatury naukowej o Kaukazie z tych czasów. W *Kronice wszytkiego świata* Marcina Bielskiego (1551) czy w *Kronice Sarmacji europejskiej* Aleksandra Gwagnina (1611) spotykamy wyłącznie drobne wzmianki o naturalnym przebiegu, a przez ślepotę polityczną lekceważonym, sojusznikiem w walce z turecko-tatarskim wrogiem. Obszerniejsze wiadomości o Gruzji, lecz z drugiej ręki, podaje w komentarzu do *Pamiętników Janczara* Samuel Otwinowski³. Z pierwszej poł. XVII w. pochodzi też opis Krymu i Kaukazu (w tym punkcie również z drugiej ręki), pióra wysłannika polskiego (prawdopodobnie Adersa)⁴. W roku 1644 ukazuje się w Paryżu *Relation des Tartares Percopites et Nogais des Circasiens, Mingrehens et Georgiens*, publikacja dominikanina Jana z Lukki, wysłannika na Kaukaz z polecenia Władysława IV⁵.

Pierwszą samodzielną pracą Polaka, która daje pewne informacje o Kaukazie i współczesnych wojnach kaukaskich, jest Tadeusza Krusińskiego (1675—1756), jezuita i misjonarza, *Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728 continuanta post Gallicos, Hollandicos, Germanicos, autoris typos auctior* (Lwów 1740). Opisom Kaukazu poświęca autor trzecią część dzieła, zwracając uwagę, zgodnie z tytułem, na związek tego terenu z wojnami: gruzińską, perską, rosyjską, lezgińską, turecko-perską i turecko-afgańską⁶. W tymże czasie ukazuje się w Gruzji, pt. *Kartlis Ochowreba*, kronika historyczna królewicza Wachusztą, syna Wachtanga. Autor cytuje w niej kronikarzy polskich⁷.

W drugiej poł. XVIII w. zaczyna się rosyjska penetracja Kaukazu, przygotowana przez Piotra I, który już w r. 1721 zajął na krótko Derbent i Baku. W roku 1783 włączono do Rosji Taman i ziemie przy rzece Kubań, w latach 1763—1792 stworzono pas graniczny obsadzony tzw. liniowymi kozakami, biegnący rzekami Kubań i Terek. Z tych „przyczółków“ carat zajmuje kolejno: Wielką Kabatrę (1791—1825), Dagestan (1806—1821), poszczególne części

³ Tamże, s. 214.

⁴ Tamże.

⁵ Reychman, *Kaukaz*, s. 266.

⁶ H. Ułaszyn, *O Janie Potockim i literaturze Kaukazu*. Notatka krytyczno-polemiczna. Warszawa 1902. Odb. z Przeglądu Tygodniowego, 1901.

⁷ Por. A. Giller, *Polacy na Kaukazie*. Sprawozdanie z odczytu M. Gralewskiego w Paryżu. Dziennik Literacki, XVIII, 1869, nr 52.

Gruzji (1803—1805). W latach 1826—1828, po wojnie z Persją, zostaje zakończony podbój Armenii. Ostatecznie zawojowano Kaukaz w r. 1864, wcielając do cesarstwa ostatnią niepodległą prowincję — Czerkiesję.

Imperialistyczne zakusy Katarzyny, później zaś Aleksandra i Mikołaja, spowodowane są dążeniem do opanowania Indii, co w latach trzydziestych XIX w. doprowadza do konfliktu z Anglią i staje się przyczyną ożywionej działalności dyplomatycznej i militarnej wysłanników Czartoryskiego na Kaukazie. Już jednak po pierwszym rozbiore Polacy pojawiają się tam jako przymusowi rekruci wcieleni do korpusu kaukaskiego⁸. Nie od nich jednak pochodzą pierwsze ówczesne relacje polskie o tych ziemiach.

W roku 1796 przebywa na Kaukazie polski uczonec, orientalista i podróżnik, Włodzimierz Broniewski⁹. Owocem jego pobytu jest dwutomowe, znane współczesnym dzieło *Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе* (Москва 1823). W przedmowie do *Jeńca kaukaskiego* Aleksander Biestużew-Marliński ocenia je następująco:

Wiadomości o Kaukazie Broniewskiego, książka bardzo pożyteczna dla uczącej się młodzieży, lecz bynajmniej nie dla czytającej społeczności. Jest to wielki, z ogromną pracą i mozolem dokonany, zbiór faktów i przypuszczeń, rzeczy byłych i niebyłych — bez żadnej historycznej krytyki¹⁰.

W roku 1833 ukazuje się następna praca Broniewskiego: *Отрывки из путешествия по Кавказу* (Сын отечества, nr 156).

W roku pobytu na Kaukazie Broniewskiego Jan Potocki, znany powieściopisarz, podróżnik i orientalista, publikuje *Memoire sur une nouveau peryple du Pcnt Euxin, ainsi que sur la plus ancienne histoire de peuples de Taurus, du Caucace et de la Scythie* (Vienne 1796). W rok potem Potocki zwiedza północne ziemie Kaukazu, bez zapuszczania się jednak w głąb gór. Owocem podróży staje się *Voyage dans les steps d'Astrakhan et de Caucace* (Paris 1829). Klaproth, wydawca pracy a zarazem przyjaciel autora, połączył tu właściwą *Voyage* z *Memoire*. Jeszcze przedtem zapoznał czytelników z dziełem Potockiego w czasopiśmie paryskim *Nouvelles Annales des Voyages* (1827, październik), skąd rzecz została przedrukowana przez miesięcznik *Северный архив* (1828).

⁸ Widerszal, *op. cit.*, s. 31.

⁹ Por. Ułaszyn, *op. cit.* — Miansarof, *op. cit.*

¹⁰ I. Dobrski, *Szkice Kaukazu*. Warszawa 1850, s. 61.

W tymże roku wyjątki drukuje Dziennik Wileński (t. 5, dział *Historia i literatura*)¹¹. Fragment zwróconej do czytelnika przedmowy Potockiego brzmi tu (s. 223) następująco:

Opowiem mu [czytelnikowi] wszystko, co postrzegę, niekiedy dodam moje uwagi, a te może nawet od uczonych nieźle przyjęte będą: bo czyniłem je nie od niechcienia, ale wtenczas jeszcze, kiedyś sądził, że dla wszelkiej prawdy tyczącej się historii człowieka lub przyrodzenia spokojność i rozrywki z ochotą poświęcać należy.

Poczynając od r. 1813 przybywa na Kaukaz 10000 jeńców polskich, uczestników kampanii napoleońskiej¹². Z tego okresu pochodzą *Podróże do Georgii w czasie mojej niewoli w Rosyi odbyte w r. 1813, 1814 i 1815* (Poznań 1833), autorstwa Stanisława Nowackiego, podoficera legii nadwiślańskiej byłego wojska polskiego z czasów Księstwa Warszawskiego. Nowacki opisuje kraj przez pryzmat osobistej niewoli. Gruzja to ziemia nędzy i głodu, ciągłych napadów góralskich i ciężkiej pracy jeńców. Autor stwierdza: „geografia wspomina o Georgii we wszystko obfitej, a ja tego nie widziałem, ale zarówno z tamecznymi mieszkańcami wiele głodu ucierpiałem“¹³.

Z kręgu działalności misyjnej pochodzi *List księdza Józefa Suryna T. J. opisującego podróż z Mosdoku przez góry Kaukazu ku miastu Tyflis* (Miesięcznik Połocki, 1818, nr 7)¹⁴.

Kontynuatorem turystycznych tradycji Potockiego jest Edward Raczyński, przebywający na Kaukazie od strony Turcji. Pisze on i wydaje *Dziennik podróży do Turcji odbytej w r. 1814* (Wrocław 1821)¹⁵. *Dziennik* ukazał się dwukrotnie w przekładzie niemieckim pt. *Malerische Reise in einigen Provinzen des osmanischen Reiches* (Breslau 1824 i 1825). W latach 1829—1830 odbywają na Kaukazie służbę wojskową dwaj filareci: Andrzej Janiewicz i Franciszek Borkowski, nie zostawiają jednak po sobie żadnych prac¹⁶.

¹¹ Ułaszyn, *op. cit.*, s. 43.

¹² Reychman, *Kaukaz*.

¹³ S. Nowacki, *Podróże do Georgii*. Poznań 1833, s. II.

¹⁴ Reychman, *Kaukaz*.

¹⁵ Jest to pięknie wydana praca, ozdobiona licznymi ilustracjami, co w owych czasach było wielką rzadkością. Por. A. Wojtkowski, *Edward Raczyński i jego dzieło*. Poznań 1929, s. 72.

¹⁶ Por. M. Gralewski, *Kaukaz*. Lwów 1877. — Ф. Вежбовский, *К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819—1823 г.* Варшава 1898.

W roku 1830 Тыфлисские ведомости (nry 18, 19, 22—24) drukują rzecz pt. *Поездка из Польши за Кавказ*. Fragment podtytułu („взглядъ, которым руководились чиновники отпраплявшися на службу в закавказкий край”)¹⁷ pozwala wnioskować, że autorem publikacji jest carski urzędnik, może nawet Polak, który przybył tam na służbę.

Rok 1831 stanowi początek nowej fali masowej akcji deportacyjnej. Według Widerszala koszary i fortece Kaukazu zapełniło około 9100 żołnierzy i oficerów polskich. Spośród nich, jako jeden z pierwszych pojawia się na kartach literatury pięknej Leon Janiszewski¹⁸. Pisał on dużo i tłumaczył z rosyjskiego. Na przykład *Cyganów* Puszkina (BW 1842, t. 2; przedruk oddzielny: Warszawa 1842) i *Jeńca kaukaskiego*¹⁹. Drukuje nadto *Barkarolę* („Z poematu Francesco Bertramo Quonte”; BW 1842, t. 2) oraz *Pielgrzymkę do mogiły Aleksandra Gribojedowa na górę św. Dawida w Tyflisie dn. I. 1842* (1843, t. 3).

W roku 1846, w wychodzącym w Wilnie pod redakcją Kazimierza Bujnickiego piśmie, ukazuje się poemat Janiszewskiego *Dwa dni* (RU, t. 7). Potem, pod wspólnym tytułem *Wyjątki z ulotnych poezji Leona Janiszewskiego*, następujące utwory: *Mogiła na Szpicbergu*, *Poezja biblijna*, *Wieczór we czwartek*, *W Wielką Sobotę*, *Dobosna*, *Dwie siostry*, *Matka* (1847, t. 8), a w dwa lata później *Obrazy i myśli z podróży do Tyflisu w r. 1841 odbytej przez Leona Janiszewskiego* (t. 10). *Wyjątki z Obrazów* zamieszcza *Pamiętnik Naukowo-Literacki* (1849, t. 1, z. 1), w którego spisie Janiszewski figuruje jako współpracownik i gdzie publikuje jeszcze *Wybryki dobrego humoru* („Do nieobecnej”), *Do pana Jerzego*, *List otwarty do wydawcy Pamiętnika* [pt.] *O pracach literackich i naukowych na Kaukazie* (1850, t. 2, z. 6). *List* przedrukowuje krakowski *Czas* (1851, nry 203—205). Wreszcie *RL* (1849, t. 4) przynosi następujące utwory poetyckie: *Do Jadwigi L.* oraz *Jadwidze i Emilii K.*, a *GK* (1847, nr 2) *Reminiscencje w dzień urodzin*.

¹⁷ Miansarof, op. cit.

¹⁸ Materiały dotyczące życia i twórczości Janiszewskiego zawarte są w następujących pozycjach: *Bibl. Jagiel.*, rkps 276. — Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 13, s. 35. — Korbut, wyd. 2, t. 3, s. 526.

¹⁹ Пор. В. Францев, *Неизвестный польский перевод Кавказского пленника Пушкина*. *Slavia*, XIII, 1934, z. 1.

Drugim „listopadowszczykiem“ był Wojciech Potocki²⁰, oficer wojsk Królestwa Kongresowego, na deportacji płodny nowelista, piszący przeważnie do AT i BW. W AT zamieścił: *Do grających* (1843, t. 2), *Plotki* (t. 3), *Trąby Niewierkowa* („Opowiadanie z XVII w.“; t. 4), *Kwestarz, Wyjątek z pamiętników* (t. 5), *Do X. Z. L.* (t. 6), *Ostatnie chwile Marlińskiego* (1845, t. 1), *Chadżybej Najgak* (t. 5), w BW zaś: *Wiersz Fet-Ali-Szacha* („Przekład z perskiego“), *Do S. P., Abdullach i Houwaldt, Astan Temirów, Troil nad Ingurem* (1841, t. 1), *Potwarz* (t. 2), *Do kobiety, Do Greczynki* („Z Puszkina“), *Piotrowice* (t. 3), *Wyjątek z poematu „Człowiek i natura“*, *Do dzieci, Angielski Miczman w Kantonie, Dwa artykuły, Żal Miłki* (t. 4), *Dwie przedaże* („Wyjątek z pamiętników“; 1842, t. 1), *Ona, Kaprys, Złamana przysięga czyli zabójstwo* (t. 2), *Stół cudowny, Ułomek* (t. 3). Ponadto opublikował Potocki utwór *Do autora wierszy* (RU 1847, t. 8) oraz *Wiersz na śmierć Władysława Strzelnickiego* (1849, t. 10), natomiast w broszurce *Pamiętka uroczystości poświęcenia pomnika św. Jacka w Wilnie* (Wilno 1844) pseudoklasyyczny panegiryk okolicznościowy o historii zakonu dominikanów. Trzeba też wspomnieć jego artykuł recenzyjny w *Tygodniku Petersburskim* (1843, nr 35) pt. *Legendy ks. Hołowińskiego, III tom jego Pielgrzymki i dzieło pani Ziemięckiej o wychowaniu kobiet*.

Trzecim spośród piszących zesłańców był Marian Ciepłiński²¹. Z powodu odniesionych ran zwolniony został z przymusowej służby wojskowej już w roku 1835. Pisywał wiele, prawie wyłącznie pod pseudonimem Ossorja. Ukazały się następujące jego utwory: *Westchnienie za ubiegłą młodością, Nieznajoma* („Ballada“; *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*, 1837, t. 15 i 20), *Pieśni ludu ukraińskiego* (Bojan, 1838), *Tęsknota, Dobranoc* („Z poezji czeskiej“; Biruta, 1837), *Ballada serbska, Ukrainiec* („Ballada“; 1838), *Pieśni ukraińskie* (BW 1844, t. 1), *Snopek, Tonący, Chór myśliwych, Roman Sanguszko, Dzban stłuczony, Trójziele, Zosia i ułan, Grzeczna niewiara* (Snopek Nadwiślański, 1844), *Siostra*

²⁰ *Spis imienny męczenników polskich*. Zeszyt I: obejmujący imiona oficerów i obywateli, którzy za udział w walce r. 1831 o narodową niepodległość zesłani zostali w dalekie głębie Moskiewskiego Carstwa. Bibl. Ossolińskich, rkps 7856/I.

²¹ Por. A. Podbereski, *Wyjątek z listu pisanego z Wilna*. W rubryce: *Korespondencja literacka*. *Tygodnik Petersburski*, XIII, 1842, nr 20. — W. Kollupajło, *Nekrolog*. AT II 1848, t. 6. — *Polski słownik biograficzny*, t. 4, s. 58.

sprzedana („Ballada ukraińska“), *Pielgrzym w imienniku, Znowu pielgrzym, Do J..., Powitanie, Do mego Anioła Stróża, Kadet* („Powieść“; 1845), *Gondolier* („Ballada wenecka“; O n d y n a, 1844, z. 2), *Rajgród* („Opowiadanie oparte na miejscowych podaniach okolic Druśkienik“; 1845, z. 6), *Ni sie bigos, ni sie flaki* („Legendo-przysłowie“; 1846, z. 1), *Coś tu psem śmierdzi* („Powiastka“; AT 1846, t. 3).

Jeszcze kilka nazwisk z tego okresu. Przede wszystkim nazwisko Stanisława Pilata²², autora ciekawego *Ustępu z pamiętników St. Pilata z czasu jego niewoli na Kaukazie* (Album Lwowski, 1862). Następnie Leona Gerszewskiego, który napisał *Pamiętki z niewoli* (Poznań 1852), Juliusza Strutyńskiego²³, autora opowieści pamiętnikarskiej *Miscellanea* (Wilno 1853) i pracy *Kilka badań geologicznych i dziejowych Kaukazu* (Berlin 1857), wreszcie Hipolita Jaworskiego (publikuje pod pseudonimem Mieczysław Terlica)²⁴, pod którego piórem powstały *Wspomnienia Kaukazu* (*Gazeta Codzienna*, 1858, nry 273—283; 1859, nry 42—51; osobno: Poznań 1877). Listopadowszczykiem najprawdopodobniej był też autor anonimowy rękopisu *Z Kaukazu kart 16* (Bibl. Ossolińskich, rkps 9913/I).

W latach 1834—1840 sprawy kaukaskie wiele miejsca zajmują w polityce Czarotoryskiego. Pragnie on się włączyć czynnie w bunt czerkieskie, wykorzystując fakt popierania ich przez Anglię. W piśmie *Portfolio* (1836, nr 4) ukazuje się po angielsku deklaracja niepodległości Kaukazu, podpisana przez Czarotoryskiego i Zamoyckiego²⁵. Polski tekst deklaracji, pt. *Manifest niepodległości czerkaskiej 1835*, przynosi *Kronika Emigracji Polskiej* (1837, t. 5, s. 358). W poszczególnych tomach *Kroniki* znajduje się wiele, przeważnie tłumaczonych z języków obcych, wiadomości o Kaukazie. W kręgu Czarotoryskiego powstało również dziełko Jakuba Stanisława Bella *Podróż w Czerkassyi* (Londyn 1836).

W roku 1858 Czarotoryski wysyła na tamten teren ekspedycję pod wodzą Teofila Łapińskiego. Kończy się ona niepowodzeniem. Swoje perypetie i walki górali Łapiński opisuje pt. *Die Bergvölker des Kaukasus und ihr Freiheitskampf* (Hamburg 1863).

²² W. Zawadzki, *Stanisław Pilat*. *Dziennik Literacki*, XVIII, 1869, nr 52.

²³ Reychman, *Polacy w górach Kaukazu*, s. 35. — Kłosy, 1878, t. 26, nr 674. — Korbut, wyd. 2, t. 3, s. 542 i 543.

²⁴ Reychman, *Polacy w górach Kaukazu*, s. 26.

²⁵ Reychman, *Z przeszłości polsko-kaukaskiej*.

Na wiosnę 1838 przybywa na Kaukaz Tadeusz Łada-Zabłocki²⁶, najwybitniejszy poeta tego kręgu. Łada-Zabłocki pisał dużo, prawie wyłącznie wierszem. Dwa jego zbiory: *Poezje* (Petersburg 1845) i *Chansons de l'Ukraine* (Paryż 1845) — wydał Romuald Podbereski. Część utworów ukazała się w anonimowym zbiorze poezji *Fantazje* (Warszawa 1855)²⁷. W czasopiśmie znalazły się poza tym utwory następujące: *Modre oczy* („Z poezji czeskiej“; *Biruta*, 1837), *Laszka* („Ballada“; 1838), *Do Nizy, Duma nad brzegiem Morza Kaspijskiego*, *Do Władysława Strzelnickiego* (RL 1843, nr 1), *Dumanie Czerkiesa u stóp góry śniegowej Kazbeg* (*Ondyna*, 1844, z. 8), *Do Opatrzności* (1845, z. 5), *Palma* (AT 1845, t. 2), *Na śmierć Feliksa Ordyńskiego*, *Kadora, Alazańska Dolina* („Elegia“), *Do brzozy w górach kaukaskich*, *Do Konstancji z Odyńców Malewskiej* (RL 1844, t. 2), *Przed obrazem N. Panny Ostrobramskiej* (1846, t. 3), *List o pracach literackich* (1849, t. 4; cytowany w przypisie do *Przedmowy wydawcy*). Pod wspólnym tytułem *Poezje* drukuje utwory: *Hymn do Boga, Wilia, Do urojenia, Do Łuczosity, Życzenie dla N... M...*, *Do Józefa Lewickiego, Do Piotra Dubrowskiego, Miłość i zemsta, Do entuzjastki, Uczucie jesienne, Do źródła, Do W. G. R., W imionnikach (Wiktorii B...skiej, Karoliny P...skiej, Katarzyny z S. R...wej, W imionniku Amalii Z...skiej („W kształcie serca zrobionego“))*, *Do Melpomeny* („Z Horacjusza“), *Elegia druga do Tyrzy* („Z Byrona“), *Do moich piosnek, Do księżycy, Luizie Wrehe piekarce witebskiej, Do JJ., Duma nocna, Laszka* („Ballada“), *Do N.P.T. z Kaukazu* (AT 1844, t. 3); pod tytułem *Z poezji T. Ł. Z.: Karzeł wielki* („Ballada“), *Kolczyki Zary* („Ballada hiszpańska“), *Zbiegi* („Romans“), *Do K... D...skiej, Do Kazimierza J...skiego, Rada*

²⁶ Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 28, s. 160. — K. W. Wójcicki, *Historia literatury polskiej w zarysach*. Wydanie drugie, poprawne i powiększone. T. 4. Warszawa 1861, s. XV—XVI. — *List Zabłockiego o pracach literackich na Kaukazie* zamieszcza RL, 1849, t. 4. — Janiszewskiego *List o pracach literackich i naukowych na Kaukazie* zamieszcza *Czas*, IV, 1851, nr 203—205. — K. W. Zawodziński, *W studium romantycznego tomu poezji. Twórczość*, II, 1946, nr 5. — J. Dürr-Durski, *Tadeusz Zabłocki spod przemalowań biograficznych*. Tamże, nr 10. — B. Г. Белунский. Cz. 2. Москва 1950, s. 380—388. Литературное наследство. Т. 56. — *Księga wierszy polskich XIX wieku*. Zebrał Julian Tuwim. Oprac. i wstępem opatrzył Juliusz Wiktor Gomulicki, T. 2. Warszawa 1954, s. 443—444.

²⁷ Autorstwo wierszy umieszczonych w zbiorze *Fantazje* przypisuje Zabłockiemu Edmund Kołodziejczyk (*Bibliografia słowianoznawstwa polskiego*. Kraków 1911, s. 156).

nieukowi (AT 1846, t. 6); pod tytułem *Z poezji nie ogłoszonych nigdzie Tad. Łady-Zabłockiego pierwszego i drugiego okresu: Zaklęta dziewica* („Ballada z podania gminnego“), *Do N... M...err, Do N... P... T...eff, Zachód słońca* („Elegia do N... M...er“), *Żale Jeremiasza* („Naśladowanie psalmu 137“), *W imionnikach (Wiktorii B...skiej, Katarzyny z S. R...towej)* (RU 1846, t. 7); pod tytułem *Z poezji T. Ł. Z. trzeciego okresu: Do M... Hr. B..., Jeszcze do Zary, W czasie wieczornej przechadzki, O ułomności, ty się nazywasz kobietą, Do..., Dobranoc, Kazbek, Serenada* („Z hiszpańskiego“) (1847, t. 8).

Wymieńmy resztę znanych i rozproszonych utworów tego autora: *Kilka pieśni gminnych zakaukaskich Tatarów* (RU 1849, t. 9), *Dwie pieśni święte* (1849, t. 10), *Do NT. z Kaukazu* (GK 1846, nr 1), *Ozymund, Na śmierć Władysława Strzelnickiego* (1847, nr 2), *My soul is dark* („Melodia hebrajska z Byrona“), *Dumka w samotności, Do Zefiru* („Z hisz. E. M. de Villegas“), *Sen Zulejki* („Z Goethego“), *Śpiew duchów na wodach* („Z Goethego“) (Lewiathan, 1848).

W rękopisie Zabłocki zostawił: *Próby poetyckie, Materiały do historii słowiańskiej cywilizacji i literatury, Pogląd na historię literatury gruzińskiej*²⁸.

W zbiorze rękopiśmiennym *Korespondencja Kraszewskiego*, który posiada Biblioteka Jagiellońska, znajduje się wiele listów pisarzy „grupy“ kaukaskiej, skierowanych do przyszłego autora *Szalonej*. Między innymi są tu i listy Łady-Zabłockiego, ale wymieńmy je od razu wszystkie, w kolejności alfabetycznej autorów. Mamy więc: 2 listy Michała Butowta-Andrzejkowicza — z 15 grudnia 1842 i 22 października 1855 (rkpsy: 6456/IV, 6460/IV); 5 listów Wincentego Dawida — z 27 lutego i 23 kwietnia 1841 (rkps 6456/IV), z 3 września 1854, 15 marca 1857 i 2 lutego 1858 (rkps 6463/IV); 4 listy Henryka Dzierżka — z 4 kwietnia, 12 maja 28 (?) 1848, 10 marca 1849 i 19 lutego 1852 (rkps 6464/IV); 2 listy Hipolita Jaworskiego — z 16 października 1876 i 15 maja 1877 (rkps 6508/IV); 4 listy Mateusza Graliewskiego — z lat 1869 i 1877 (rkps 6504/IV); 2 listy Marcina Ossorii — z 2 czerwca 1843 i 20 lutego 1844, wraz z wierszami: *Sen* („Ballada ukraińska“) i *Do...* (rkps 6457/IV); 8 listów Wojciecha Potockiego — z 5 listopada 1842, 12 sierpnia (rkps 6457/IV), 17 i 22 września, 9 października i 2 grudnia 1844

²⁸ Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 28, s. 160.

oraz (dwa) z r. 1845 (rkps 6475/IV; w rkpsie 6456/IV zachowała się nadto *Odpowiedź Jaroszowi Bejle przez Wojciecha Potockiego, pułkownika rosyjskiego*); 9 listów Łady-Zabłockiego — z 16 listopada 1840, 3 marca 1841, 27 kwietnia i 21 czerwca 1842, 5 stycznia i 15 lutego 1843 (rkps 6458/IV), 30 lipca 1846, 9 stycznia i 8 maja 1847 (rkps 6482/IV). Urywek listu Łady-Zabłockiego z 30 lipca 1846 przedrukował Tadeusz Turkowski (*Materiały do Dziejów Literatury i Oświaty na Litwie i Rusi*. T. 3. Wilno 1937, s. 164).

Nadto w załączeniu do listu Jana Merłło (rkps 6457/IV) znajduje się rękopis kaukazczyka A. Sosnowskiego z Białostoczczyzny, zawierający wiersze: *Czym jestem? Modlitwa, Sonet do F. P., Tęsknota, Do gwiazdki z Kaukazu, Co ja lubię, To ja sam*. Wiersze pochodzą z r. 1842 i powstały na Kaukazie.

Poezje wydane w r. 1845 Łada-Zabłocki dedykuje Michałowi Butowtowi-Andrzejkowi, Władysławowi Strzelnickiemu, Leonowi Janiszewskiemu i Ksaweremu Pietraszkiewiczowi. W listach poety spotykamy się również z nazwiskiem Stanisława Winnickiego. Wszyscy oni, prócz Janiszewskiego, są członkami spisku Konarskiego i zesłani zostali na Kaukaz w roku 1839. Poniżej wskazujemy ich utwory.

Butowt-Andrzejkowiec pozostawił jedynie dwutomowe *Szkice Kaukazu* (Warszawa 1859; przedtem wyjątki w AT 1843, t. 2). Strzelnicki²⁹, poeta i prozaik, ma spuściznę o wiele bogatszą. Są to utwory: *Anioł Stróż* (RL 1843, t. 1), *W noc miesięczną* („Dumka“), *Przestroga, Do... i...j, Do T. Łady-Zabłockiego, Bej-Bułat* (1844, t. 2); *Z poezji Władysława Strzelnickiego (Do smutnego przyjaciela, Skowronek, Tęsknota, Życzenia, W imionniku J. K., Do...)*, powieść kaukaska *Dwaj Uzdeni* (1846, t. 3), *Cztery sonety* oraz wiersz *Grecja* (RU 1846, t. 7), *Ułomek z rozpoczętych szkiców Kaukazu* (1849, t. 10), *Kazbeg* (AT 1842, t. 2), powieść *Machmudek* (BW 1847, t. 1—2), *Jeździec na kaspjskim wybrzeżu* (GK 1846, nr 1), *Ostatnia pieśń* (1847, nr 2). W roku 1860 brat poety, Józef, wydał w Żytomierzu cztery tomy jego utworów: *Machmudek, Dwaj Uzdeni, Poezje, Szkice Kaukazu*.

²⁹ *Tamże*, t. 24, s. 250. — Kraj [Petersburg], II, 1884, nr 20. — W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia*. T. 1. Kraków 1933, s. 161. — *Księga wierszy polskich XIX wieku*, t. 2, s. 100—101.

Pietraszkiewicz³⁰ publikuje *Sonet y kaukaskie* (Góra Hambor, Droga nad przepaścią Hud i Lekurii), Wyjątek z listu pisanego z Tyflis (!) (Dziennik Domowy, 1841, t. 2, nr 26), Wyjątki z pamiętników (nry 23—24). W rękopisie zostawił: *Noc w Hamborach* i *Testament starego szlachcica*. Winnicki³¹ pisał bardzo mało. W wileńskim noworoczniku *Rusałka* (1838) wydrukował wiersze *Do smutnego przyjaciela* oraz *Początek powieści poetyckiej* pt. *Artem Popowicz*. Po śmierci autora ukazały się: *Ukrainka*, *Zastona*, *Gruzinka*, *Ułomek poematu „Artem Popowicz“* (AT 1842, t. 6).

Łącznikiem między konarszczykami zgrupowanymi wokół Łady Zabłockiego a innymi zesłańcami tego spisku jest Jan Załęski³², przyjaciel Strzelnickiego, jeden z najbardziej radykalnych pisarzy kaukaskich. Wydrukował powieść *Arystokracja z wariacjami*, ramiętkę *Podsądeczek*, artykuł krytycznoliteracki *De rebus nonnullis* (GK 1848, nr 3), opowiadanie *Rys życia obozowego* (1849, nr 4), *Wspomnienia z podróży po Kaukazie* (Warszawska Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych, 1856, nry 64, 81, 86), *Wyjątki z pamiętników* (Dziennik Warszawski, 1853, nry 318, 320; 1854, nr 65).

Prawdopodobnie prace konarszczyków zawierają również dwa rękopisy, z których należy wyodrębnić przede wszystkim Władysława Jurkowskiego *Wspomnienia Kaukazu* (Bibl. Kórnicka, rkps 1163) oraz Floriana Zielińskiego *Opisanie o plemionach kaukaskich górali z ich obrzędami, obyczajami w cywilnym, wojennym i domowym bycie* (Bibl. Ossolińskich, rkps 4967/III).

Do kręgu spiskowców Konarskiego należał pewnie również Juliusz Muczler³³, poeta, który zostawił po sobie tylko dwa utwory: *Wieczere Pańską* i *Ranną zorzę* (RU 1846, t. 7).

Z wileńskiego zgrupowania konarszczyków pisze na Kaukazie Franciszek Sawicz, poeta polsko-białoruski. Zostawia o tym wzmiankę w swym *Pamiętniku* zamieszczonym we *Wspomnieniach lat minionych* Eustachego Heleniusza (t. 2; Kraków 1876). Tamże znajdują się psalmy Sawicza pt. *Spowiedź pokutującego*.

³⁰ S. Buszczyński, *Ksawery Pietraszkiewicz*. (Drobny przyczynek do dziejów naszych). Kraków 1888. — M. Małachowska, *Ksawery Pietraszkiewicz*. Życie i myśli. Warszawa 1935, s. 13 i 19.

³¹ Kraj [Petersburg], II, 1884, nr 20. Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 27, s. 157—158.

³² Wójcicki, op. cit., s. XVI. — Estreicher, V, s. 235.

³³ Janiszewski, *O pracach literackich i naukowych na Kaukazie* (zob. s. 542 obecnego artykułu).

Do deportowanych spiskowców tej samej fali należy chyba również pisarz, który pod pseudonimem A. Z. ogłasza utwór *Niewola u Szamila* (AT 1850, t. 4).

Prócz wymienionych członków spisku w latach czterdziestych przebywają na Kaukazie: Henryk Dzierżek, Ignacy Dobrski, Adam Idźkowski. Dzierżek, bogaty szlachcic i krewny podolskich Platerów, przybywa tu w r. 1840 dla zrobienia kariery w armii carskiej. Mówi o tym otwarciu we *Wspomnieniach Kaukazu* (AT 1848, t. 3). Dobrskiego *Szkice Kaukazu* (Warszawa 1850) oraz Idźkowskiego *Wspomnienia Kaukazu* (BW 1843, t. 2) niewiele mówią o poglądach politycznych autorów.

Anonimowość polityczną i literacką zachowują nadto autorzy następujących pozycji: *Opis przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lesgistanu* („przez Arystarcha S...“) (AT 1847, t. 1), *List J... Zr. do A... Cz... z Gruzji* (w Sylwestra Węzyka *Grozy Pamiątkach i wspomnieniach rozmaitych*; Wilno 1848), *Listy z Tyflisu i Kaukazu* (*Przegląd Naukowy*, 1842, t. 2, nr 11), *Listy z Kaukazu do Redakcji* (nr 12 i 14).

W roku 1843 zaczynają się aresztowania członków warszawskiego Związku Narodu Polskiego, a w r. 1844 wykryty zostaje spisek ks. Ściegiennego. Kaukaz znów widzi nowych zesłańców. Niektórzy spośród nich pozostawili po sobie ślad w literaturze. Zannotujmy to, biorąc najpierw pod uwagę autorów członków ZNP.

Mateusz Galewski³⁴ zostawił *Kaukaz, wspomnienia z 12-letniej niewoli* (Lwów 1877) i artykuł *Kilka słów o Gruzinach* (w piśmie emigracyjnym *Braterstwo*, 1865, nr 3); Karol Kalinowski — *Pamiętnik mojej żołnierki na Kaukazie i niewoli u Szamila od roku 1844 do 1854* (Warszawa 1883; pt. *Z żołnierki na Kaukazie*, skrócony przez Józefa Ciemborowicza, ukazał się *Pamiętnik* w r. 1908 we Lwowie); Jakub Gordon — powieść historyczną *Kaukaz, czyli ostatnie dni Szamila* (Gordon zesłany został na Ural; powieść napisał na podstawie opowiadania polskiego żołnierza, stronnika Szamila).

Szczególnie płodnym pisarzem był Wincenty Dawid³⁵.

³⁴ S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich*. Warszawa 1932. — J. Gąsiorowski, *Bibliografia powstania styczniowego*. Warszawa 1923. — *Bibliografia ludoznawstwa polskiego*. Kraków 1914. — Wisła, 1893, t. 7, s. 1005. Bibliografii tej udzielił mi dr Marian Tyrowicz.

³⁵ J. W. Dawid, *Wincenty Dawid*. *Przegląd Pedagogiczny*, 1897, nr 7. — *Polski słownik biograficzny*, t. 4, s. 462—463.

Już jako student Uniwersytetu Petersburskiego ogłasza: *Wyjazd* (noworocznik *Niezabudka*, 1840), *Wyjątek z powieści „Oleszko“*, *Do A. A., Imatra* (1843), *Zachód słońca w jesieni*, *Janek* i „*Widzenie*“ (1842), rozprawę *Oryginalność i nowość w arystostwie* („*Prawda estetyczna*“; 1841). A oto pozostałe znane nam publikacje Dawida: *Z obrazów Finlandii, Imatra* (BW 1841, t. 4), *Dziewica* (1841, t. 4), opowiadanie *Maria Multanka* (1845, t. 1) *Wspomnienia z podróży i wycieczek po Kaukazie* (1854, t. 3; 1855, t. 2), powieść poetycka *Tehe, czyli zburzenie aulu Dubby* (1858, t. 3; 1859, t. 3; osobno: Warszawa 1860), *Fragmenty estetyki narodowej* (GK 1849, nr 4), *Wspomnienia kaukaskie* (*Dziennik Warszawski*, 1853, nr 50; *Nowiny Lwowskie*, 1854, nr 88, i 1855, nr 47; *Kurier Niedzielnny*, 1896, nr 6), broszurka *Wiadomości o kościółku katolickim w Diszlagarze na Kaukazie* (Warszawa 1857). Dawid przybył na Kaukaz wraz z Marcinem Szymanowskim, nieznanym bliżej tłumaczem dzieł Szewczenki.

Wymieńmy teraz autorów spośród spiskowców grupy ks. Ściegiennego. Są to: Franciszek Pantoczek, Julian Surzycki, Kazimierz Łapczyński³⁶. Pantoczek pisze *Pamiętnik*, drukowany w *Pamiętnikach Koła Kielczan* (Warszawa—Kielce 1925—1927). Surzycki ogłasza: *Obrazy Dagestanu* (BW 1858, t. 2—4; 1859, t. 2), wiersz *Dziewica z ludu* (1859, t. 4), list *Polowanie w lasach Dagestanu*³⁷ (*Wieniec*, 1862, t. 2). RL (1846, t. 3) zapowiedział druk poematu Surzyckiego pt. *Więzień, czyli rysy Kaukazu*, ale utworu tego nie udało się nam odszukać. Łapczyński tłumaczy średniowieczny poemat gruziński Rustawellego *Tygrysia skóra* (BW 1863, t. 4), a nadto wydaje: *Przejazd przez szczyty Kaukazu* (*Tygodnik Ilustrowany*, 1868, t. 2, seria II, nry 40—44), *Z Tyflisu po Ararat*³⁸ (1866, t. 14, nry 367—369, 370, 372—374; 1867, t. 15, nry 381—383, 386 i 387).

Po roku 1850 przybywa na Kaukaz Gedeon Gedrojc³⁹, zostawiając niezwykle ciekawy pamiętnik wierszowany *Kilka wspomnień z kaukaskiego wygnania* (Lwów 1867). W latach 1851—1854 służy tu przymusowo w armii carskiej poeta Henryk Jabłoń-

³⁶ O wszystkich informację zob. u Reychmana, *Polacy w górach Kaukazu*, s. 35.

³⁷ Por. *tamże*, s. 32.

³⁸ *Tamże*, s. 35.

³⁹ *Polski słownik biograficzny*, t. 7. W druku.

ski⁴⁰. Śladem pobytu jego jest jedyny utwór kaukaski *Dżeni* („Powieść czerkieska“; *Dziennik Literacki*, 1856, nry 3—5). Jako ostatniego ze znanych poetów trzeba wymienić Stefana Edwarda Machczyckiego⁴¹, autora poematu *Han Achmet* (Warszawa 1857).

Spośród późniejszych opisów Kaukazu możemy wymienić Romualda Klonowskiego *Wycieczki po Kaukazie i Gruzji* (Tygodnik Ilustrowany, 1875) oraz Władysława Podleńskiego *Wspomnienia z Kaukazu* (Tygodnik Powszechny, 1881). Prócz nich przebywają na Kaukazie i zostawiają na temat tego terenu liczne prace naukowe m. in. następujący Polacy: Józef Chodźko, Włodzimierz Stebnicki, Wacław Piereświat-Sułtan (wszystko topografowie), Stanisław Strojnowski (geograf)⁴².

O tematyce kaukaskiej w literaturze krajowej warto by kiedyś napisać osobny artykuł, tu natomiast wspomnimy tylko ogólnie, że poza Słowackim (*Fantazy, Do M. Rola Skibickiego*) i Korzeniowskim (*Tadeusz Bezimienny, Krewni*) poświęcają jej swoje utwory: Jan Kanty Radecki (*Majuma*), Maurycy Gosławski (*Wygnaniec Kaukazu*), Karol Brzozowski (*Ognisty lew*) i Wacław Masłowski (*Zela*). Żaden z tych pisarzy na Kaukazie nie był.

---

⁴⁰ Korbut, wyd. 2, t. 3, s. 342—343. Twórczość Jabłońskiego, poza jedynym wyjątkiem, nie jest związana z Kaukazem.

⁴¹ *O mało znanym poecie słów kilka*. *Gazeta Narodowa*, XIII, 1874, z 20 V. — Ma..., *Jeszcze jeden żołnierz poeta*. W pracy zbiorowej: *W 40-stą rocznicę powstania styczniowego*. Lwów 1903, s. 240—249.

⁴² Szczegółowe informacje o Polakach przebywających na Kaukazie po r. 1850 zob. u Reychmana, *Polacy w górach Kaukazu*.